

ADABIYOT VA FAN O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR MUAMMOSI

Alqarov Nazarbek Alisher og'li
Magistr JDPU

Annotatsiya: Adabiyot va fan o'rtasidagi munosabatlar masalasi akademik nutqda jiddiy muammo hisoblanadi. Maqolamizda adabiyot va fan o'rtasidagi munosabatlar muammosi tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: adabiyot va fan, poststrukturalizm, taqdimot, antik, lingvistik burilish.

Ko'plab asarlar adabiyot va fanning o'zaro ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. XX asrning 90-yillari boshlarida chet elda "adabiyot va fan" (fan va adabiyot) deb nomlangan gumanitar tadqiqotlarning alohida yo'nalishi shakllandi. Shu bilan birga, ilmiy matn muammolari bilan adabiy hodisa sifatida, shuningdek adabiyot va umuman fanning o'zaro ta'siri bilan shug'ullanadigan ilmiy hamjamiyat (adabiyot va fan uchun jamiyat) tashkil etildi. 1980-90-yillarning boshlarida ilmiy nutqqa qiziqishning tez o'sishi poststrukturalizm tubida paydo bo'lgan "til, uning qo'llanilish doirasidan qat'i nazar, muqarrar ravishda badiiy, ya'ni har doim ritorika va metafora qonunlariga muvofiq ishlaydi" degan tushuncha bilan bog'liq edi... Bundan kelib chiqadi, - deb yozadi I.P.Ilyin, - inson tafakkurining o'zi, qoida tariqasida, badiiy va har qanday ilmiy bilim qat'iy mantiqiy taqdimot-o'z mavzusini o'rganish shaklida emas, balki yarim yoki butun badiiy asar shaklida mavjud bo'lib, uning badiiyiligi ilgari sezilmagan va tushunilmagan".¹

"XIX asrdagi adabiyot va fan" antologiyasini 2002 yilda Nyu-Yorkda Oksford universiteti matbuoti nashr etdi, unda fan mavzusiga bag'ishlangan badiiy asarlar, Edgar Poning "Fan" (Sonnet - The Science, 1829) nomli antologiyasi, shuningdek, estetik qiziqish uyg'otadigan olimlarning asarlari parchalari mavjud.

So'nggi yillarda ichki adabiy tanqidda adabiyot va fan o'rtasidagi munosabatlar muammosiga qiziqish kuchaymoqda, buni fanlararo tadqiqotlarga bag'ishlangan bir qator konferensiyalar tasdiqlaydi.²

¹ Dear P. Introduction // The Literary Structure of Scientific Argument: Historical Studies / ed. P. Dear. - Philadelphia, 1991. - P. 2. Ibid.

² Международные конференции «Синтез документального и художественного в литературе и искусстве» в Казани (2006, 2008); XXXVI международная филологическая конференция «Скрытое и явное в литературном тексте» в Санкт-Петербурге (2007); XXXIII международная конференция Общества по изучению американской культуры (ОИКС) «Междисциплинарное изучение американской культуры как среды контактов» в Москве (2007).

Gumanitar tadqiqotlar yoʻnalishining "adabiyot va fan" maqomi 1987 yilda Nyu-Yorkda 458 sahifadan iborat "Adabiyot va adabiyot oʻrtasidagi munosabatlar" ilmiy asarlarining izohli bibliografik indeksining nashr etilishi bilan mustahkamlandi. Kitobda antik davrdan 20-asrgacha boʻlgan davrlarga bagʻishlangan boʻlimlar, shuningdek, har bir davr ichida alohida yozuvchilar haqida Rubrikalar mavjud. Indeks 1880-1980 yillarda paydo boʻlgan tadqiqotlarni qamrab oladi (shuni taʼkidlash kerakki, indeksda Edgar Po haqida boʻlim mavjud emas).

Avvalroq, 1976 yilda nemis tadqiqotchisi Martin Zeliger adabiyot va fan oʻrtasidagi munosabatlar tarixi faqat yozilishi kerak degan fikrni bildirdi. 1997 yilda 19-20-asrlarda Germaniyada ilm-fan va adabiyotning oʻzaro taʼsiri boʻyicha asar muallifi Piter Smit, ilm-fan va adabiyotning oʻzaro taʼsiri boʻyicha muhim asarlar mavjudligiga qaramay, nemis tadqiqotchisining daʼvosi hali ham amal qiladi, deb hisoblaydi.³ Bunday qarama-qarshilik tushuntirishni talab qiladi.

Tadqiqotchilarning ilm-fan va adabiyot oʻrtasidagi munosabatlarga oid mavjud ishlardan noroziligi soʻnggi oʻn yillikda "adabiyot va fan" tadqiqot yoʻnalishi doirasida yuz berayotgan oʻzgarishlar bilan bogʻliq boʻlib, bu oʻz navbatida 20-asrning ikkinchi yarmida fan tarixini oʻrganish usullarini qayta koʻrib chiqish bilan birga, ilm-fan haqidagi qarashlarning jadal evolyutsiyasiga asoslanadi. Ushbu tadqiqotlar uchun fanda ichki va tashqi yondashuvlarning farqlanishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvlar ilmiy bilimlarning rivojlanish dinamikasini turli yoʻllar bilan tushuntiradi.

Internalizm vakillari (A.Koire, A.R.Xoll, P.Rossi, G.Gerlak va boshqalar) "fan faqat ichki ilmiy omillar tufayli rivojlanadi: ilmiy muammolarning paydo boʻlishi va hal etilishining ob'ektiv mantig'i tufayli, ilmiy an'analar evolyutsiyasi tufayli"⁴ deb taʼkidlab oʻtadilar. Ilm-fan rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi bu oʻziga xos maqsadlar, vositalar va qonuniyatlardir. Internalistlarning asarlarida fan tarixi sof intellektual tarix (gʻoyalar tarixi) shaklida namoyon boʻladi, bu jamiyatning rivojlanish bosqichiga va uning quyi tizimlarining tabiatiga, masalan: iqtisodiyot, siyosat, falsafa, din, sanʼat va boshqalarga bogʻliq emas. Ilmiy bilimlarning ijtimoiy, tarixiy va sub'ektiv tabiatini bunday past baholash, unga madaniy va mafkuraviy omillarning taʼsirini eʼtiborsiz qoldirish ichki munosabatlarning zaif tomonlariga tegishlidir.⁵

³ Smith P. D. German Literature and the Scientific World-View in the Nineteenth and Twentieth Centuries // Journal of European Studies. Vol. 27. 1997. - P. 389.

⁴ Интернализм и экстернализм // Философия: Энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. - М., 2006.

- С. 324-325.

⁵ Там же. з Лебедев С. А. Философские основания и эвристические возможности интерналистского и экстерналистского объяснения развития научного знания // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. 1991. № 3.

Eksternalizm nuqtai nazaridan ilmiy bilimlarning rivojlanishi ma'lum bir tarixiy makon va vaqt ichida amalga oshiriladi: xuddi shu tarixiy bo'limda fan millatdan millatga o'tishda sezilarli darajada farq qiladi. T.Kun, M.Polani, P.Feyerabend, P.P.Gaidenko o'z asarlarida ko'rsatganidek, fundamental ilmiy nazariyalarni o'zgartirish jarayoni nafaqat bilimlarni, balki an'ana, e'tiqod, obro' - e'tibor, qadriyatlar tizimi, falsafiy dunyoqarash va boshqalarni o'z ichiga olgan ijtimoiy, psixologik va falsafiy kontekstga bog'liq.

Externalizm 1930 - yillarda paydo bo'lgan, fan sotsiologiyasini shakllantirish bilan bir qatorda-fanni ijtimoiy institut sifatida o'rganish bilan shug'ullanadigan fan. Biroq, 1970-yillarda tashqi ko'rinish ayniqsa kuchli rivojlandi. Bu vaqtga kelib, aksariyat eksternalistlar ijtimoiy omillarning nafaqat fanning rivojlanish yo'nalishi va sur'atlariga, balki uning metodologiyasiga, ilmiy muammolarni hal qilish xususiyatiga ta'sirini tan olishdi. Hozirgi vaqtda tashqi ko'rinish faylasuflar tomonidan ilm-fan tarixini o'rganishga ichki qarashdan ko'ra ko'proq mos yondashuv sifatida tan olingan.

Eksternalizm ta'sirining kuchayishi munosabati bilan 1970-yillardan boshlab alohida mamlakatlar va ma'lum davrlarning fan tarixi qayta ko'rib chiqila boshlandi. Zamonaviy Edgaru fan bo'yicha, ya'ni XIX asrning birinchi yarmidagi Amerikadagi fan birinchi marta faqat XX asrning ikkinchi yarmida rivojlangan tashqi ko'rinish doirasida batafsil tavsiflangan. Bunga quyidagi tushuntirish berilishi mumkin. Faylasuf S.A.Lebedevning ta'kidlashicha, faqat tashqi usul "etuk bo'lmagan" fanni, ya'ni shakllanish bosqichida bo'lgan yoki o'tish davrini boshdan kechirayotgan fanni o'rganish uchun javob beradi. XIX asrning birinchi yarmidagi Amerikadagi fan aynan shu holatda bo'lib, institutsionalizatsiya bosqichidan o'tdi.

Ilm-fan tarixida hukmron bo'lgan usullarning o'zgarishi 1990-yillarda adabiyotshunoslikda adabiyot va fan o'rtasidagi munosabatlar muammosiga qarashlarning o'zgarishiga olib keldi.

1989 yilda "adabiyot va fan ifoda usullari sifatida" to'plamining muqaddimasida⁶ Stiven Vayninger adabiyot va fanning o'zaro ta'siriga bag'ishlangan tadqiqotlar evolyutsiyasi muammosini qo'ydi: "rivojlanishning dastlabki bosqichlarida "adabiyot va fan" fani ilmiy g'oyalarni badiiy matnlarga kiritish holatlarini aniqlash bilan shug'ullangan"⁷. Shu nuqtai nazardan yozilgan adabiy tadqiqotlarning aksariyati yozuvchilarning ilmiy nazariyalarni mafkuraviy va tematik darajada qarz olishini aniqlash yoki asarlarda ishlatiladigan fan bilan bog'liq troplarni kataloglashtirish bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda bunday yondashuv juda soddalashtirilgan ko'rinadi; fan va adabiyotning o'zaro ta'siri ancha murakkab va nozik jarayon ekanligi aniqlandi.

⁶ Literature and Science as Modes of Expression / ed. F. Amrine. Boston Studies in the Philosophy of Science. Dordrecht, 1989.

⁷ Weininger S. J. Introduction: the evolution of literature and science as a discipline // Literature and Science as Modes of Expression / ed. F. Amrine. Boston Studies in the Philosophy of Science. Dordrecht, 1989. P. xiv.

1980-yillarning oxiri va 1990 - yillarning boshlarida Richard Rorti tomonidan boshlangan fan falsafasidagi "lingvistik burilish" adabiyot va fanning o'zaro ta'siriga bag'ishlangan tadqiqotlarni rivojlantirish uchun muhim bo'lib chiqdi. Uning kontsepsiyasiga ko'ra, adabiyot va fan lingvistik tabiatga ega bo'lib, jamiyat madaniyatining teng tarkibiy qismlari bo'lib, lingvistik, tarixiy, siyosiy va ijtimoiy determinantlarning bir xil ta'sirini boshdan kechiradi⁸. Ushbu yondashuv nuqtai nazaridan ilmiy bilimlarning o'sishini doimiy taraqqiyot va ma'lum bir mutlaq, haqiqiy bilimga intilish sifatida ifodalovchi fan rivojlanishining kumulatif kontsepsiyasi inkor etiladi.

Shu bilan birga, fan va adabiyotning o'zaro ta'sirining murakkab dialektikasi ochiladi, unda nafaqat adabiyot ilmiy g'oyalarni "qarzga oladi", balki teskari jarayon ham sodir bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, hozirgi vaqtda adabiy tanqidda badiiy adabiyot ham, ma'lum bir davr fani ham madaniy ongini yoki tarixiy mentalitetni aks ettirishning teng shakllari sifatida qaraladi.

Zamonaviy tadqiqotchi Pol Kinning so'zlariga ko'ra, so'nggi o'n yil ichida adabiyotshunoslikda yuz bergan o'zgarishlar romantizm davri adabiyotini o'rganishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi⁹. Ushbu tadqiqot sohasidagi muammolarni shakllantirishning mohiyati o'zgarimoqda. Madaniy tadqiqotlar (madaniy tadqiqotlar) va yangi tarixiylik (yangi tarixiylik) yo'nalishi doirasida adabiyotni rivojlantirishning aniq tarixiy sharoitlariga katta qiziqish "romantizmning kanonik, ko'p jihatdan cheklangan tushunchalariga tuzatuvchi ta'sir ko'rsatadi"¹⁰.

Romantizm san'atining tabiiy va aniq fanlar bilan o'zaro bog'liqligini o'rganish hozirgacha "aniq Evropa tarafkashligi"ga ega¹¹. 2004 yilda romantizm va biologiya fanlari (hayot fanlari) tadqiqotchisi Germion De Almeyda sahnalashtirilgan maqolada ilm-fan va romantizmning o'zaro ta'sirini o'rganish an'anasini "ingliz-markaz" deb ataydi. Amerika romantizmining tabiiy va aniq fanlar bilan o'zaro ta'siri muammosi deyarli rivojlanmagan bo'lib qolmoqda. "Romantikizmdagi tadqiqotlar" jurnalining maxsus sonida De Almeyda nashrni ochadigan maqola yozdi, faqat bitta asar Amerika

⁸ См.: Smith P. D. Op. cit. - P. 390. Rorty R. Contingency, Irony, and Solidarity. Cambridge, 1989. - P. 8 - 11.

⁹ Keen P. "The Most Useful of Citizens": Towards a Romantic Literary Professionalism // Studies in Romanticism. Vol.41.Issue4.2002.- P. 637.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Hogle J., Lussier M., Short B. Romanticism and the Physical: A Collection of Essays from the 2000 North American Society for the Study of Romanticism (NASSR) Conference // Wordsworth Circle. Vol. 33. Issue 1. 2002. - P. 1.

romantizmiga bag'ishlangan: bu Erik Uilsonning Genri Toroning esseistikasi uchun kristallografiyaning ahamiyati haqidagi tadqiqotidir.¹²

1980 yilda rus adabiyotshunosi A.S.Dmitriev "g'arbiy Evropa romantikalarining adabiy manifestlari" antologiyasining muqaddimasida romantik harakatning turli mintaqaviy modifikatsiyalarining milliy o'ziga xos xususiyati masalasini "romantizm nazariyasining muhim va shu bilan birga kam rivojlangan jihatlaridan biri" deb belgilagan. So'nggi o'n yilliklarda bu borada juda ko'p ishlar qilingan bo'lsa-da, romantizmning milliy variantlari muammosi hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda va uning ko'p jihatlari aniqlashtirishni talab qiladi. Ushbu jihatlardan biri Evropa va Amerikada romantik harakatning fan bilan o'zaro bog'liqligi sezilarli darajada farq qiladi.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1) Dear P. Introduction The Literary Structure of Scientific Argument: Historical Studies / ed. P. Dear. - Philadelphia, 1991.
- 2) Международные конференции «Синтез документального и художественного в литературе и искусстве» в Казани (2006, 2008); XXXVI международная филологическая конференция «Скрытое и явное в литературном тексте» в Санкт-Петербурге (2007);
- 3) Smith P. D. German Literature and the Scientific World-View in the Nineteenth and Twentieth Centuries // Journal of European Studies. Vol. 27. 1997. - P. 389.
- 4) Интернализм и экстернализм // Философия: Энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. - М., 2006.
- 5) Там же. з Лебедев С. А. Философские основания и эвристические возможности интерналистского и экстерналистского объяснения развития научного знания // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. 1991. № 3.
- 6) Literature and Science as Modes of Expression / ed. F. Amrine. Boston Studies in the Philosophy of Science. Dordrecht, 1989.
- 7) Weininger S. J. Introduction: the evolution of literature and science as a discipline // Literature and Science as Modes of Expression / ed. F. Amrine. Boston Studies in the Philosophy of Science. Dordrecht, 1989. P. xiv.
- 8) См.: Smith P. D. Op. cit. - P. 390. Rorty R. Contingency, Irony, and Solidarity. Cambridge, 1989. - P. 8 - 11.
- 9) Keen P. "The Most Useful of Citizens": Towards a Romantic Literary Professionalism // Studies in Romanticism. Vol.41.Issue4.2002.- P. 637.
- 10) Hogle J., Lussier M., Short B. Romanticism and the Physical: A Collection of Essays from the 2000 North American Society for the Study of Romanticism (NASSR) Conference // Wordsworth Circle. Vol. 33. Issue 1. 2002. - P. 1.

¹² Wilson E. G. Thoreau, Crystallography and the Science of the Transparent // Studies in Romanticism. Vol. 43. Issue 1.2004. - P. 99- 118.